

**Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic Medical
History Research**

ISSN: 2822-4949

(Haziran / June 2023) 2/1

Artuklu Döneminde Tıp Faaliyetleri

Medical Activities In The Artuklu Period

CEREN ARSLAN ÖZÜDOĞRU

Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, Doktora Öğrencisi, Çorum,
Türkiye

Hitit University, Faculty of Divinity, Islamic History and Arts, Phd Student, Çorum, Turkey

cerenarsoz@gmail.com

ORCID orcid.org/0009-0006-6572-6242

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi /Received: 30 Mart 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 28 Nisan 2023

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2023

ATIF/CITE AS

Arslan Özüdoğru, Ceren, "Artuklu Döneminde Tıp Faaliyetleri" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi
Araştırmaları Dergisi, (Haziran/June 2023) 2/1

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile
lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0
International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism
software.

Medical Activities in The Artuklu Period

Abstract

Artuqids, who belonged to the Döğler clan of the Oghuzes, came to Anatolia with the Seljuk army, stayed in their service for many years and took part in important duties. In the authority vacuum created by the weakening of the Seljuk State, first the Hisn-ı Keyfa Artuqids in 1092, then the Mardin Artuqids in 1106, and finally the Harput Artuqids in 1112 as independent principalities were established in the south of Anatolia. They adhered to Turkish traditions and customs in terms of state administration and functioning, although the period they were under one roof as a principality was very limited, they lived a similar political and cultural life as separate principalities. They laid the groundwork for the development of science with institutions such as madrasahs, hospitals and libraries they built in Diyarbakır (Amid), Mardin, Silvan (Meyyâfârikîn), Nusaybin, Kızıltepe (Düneysir-Koçhisar), Hasankeyf (Hisn-ı Keyfa) and Harput, where they dominated. The Artuqid rulers, adhering to the general customs of the Turkish rulers, supported the scholars, established various institutions and managed to keep them alive for many years with the foundation system. Although it is known that sciences such as medicine, fezle and logic are taught in Artuqid madrasahs other than Islamic sciences, there is limited information on how medical education is given. It is thought that they made a parallel practice with the Zengi, Ayyubid, and Seljuk states with which they were in close relationship. The existence of physicians trained in Artuqid lands who served in these states supports this. It is recorded in the historical records that the majority of the physicians who grew up in the Artuqid period had higher education in cities such as Baghdad, Aleppo and Mosul. It is known that in important cities of the principality such as Mardin, Diyarbakır and Duneyisir, meetings were held where the science of medicine was discussed, and works were copyrighted.

Artuqids built hospitals in Silvan, Harput and Mardin. The hospital in Mardin is the most important of these. The hospital, where the famous physicians of the period took charge, served until the beginning of the 19th century. Many physicians were trained during the Artuqid period. These doctors served in the cities of Baghdad, Damascus, Aleppo and Mosul, which were the science centers of the period, outside their own countries. In addition, Artuklu lands hosted doctors from abroad. The famous scientist of the period, al-Cezerî, wrote his book *Kitâb fî Ma'rifeti'l-hiyeli'l-hendesiyye* which he wrote at the request of Artuqid ruler Nasiruddin Mahmud while he was working at Diyarbakır Artuklu Palace designed instruments that serve the field of medicine. While these drawings he made are documents about the level of scientific studies of the period, they reveal the contributions of the Artukids to the field of medicine. In this study, we have tried to deal with the subjects that fall into the science of medicine in the period from the establishment of the Artuqids in 1092 to their collapse in 1409.

Keywords: Artuklu, Medicine, Physician, Madrasa, Hospital.

Artuklu Döneminde Tıp Faaliyetleri

Öz

Oğuzların Döğler boyuna mensup olan Artuklular, Selçuklu ordusuyla birlikte Anadolu'ya gelmiş, onların hizmetinde uzun yıllar bulunmuş ve mühim vazifelerde görev almışlardır. Selçuklu Devleti'nin zayıflamasıyla oluşan otorite boşluğunda 1092 yılında önce Hisn-ı Keyfa Artukluları daha sonra 1106'da Mardin Artukluları son olarak 1112'de ise Harput Artukluları adı altında müstakil beylikler olarak Anadolu'nun güneyinde kurulmuştur. Devlet yönetimi ve işleyişi olarak Türk gelenek ve göreneklerine bağlı kalmışlar, beylik olarak bir çatı altında buldukları dönem çok sınırlı olsa da ayrı beylikler olarak benzer siyasi ve kültürel hayat yaşamışlardır. Hâkimiyet kurdukları Diyarbakır (Amîd), Mardin, Silvan (Meyyâfârikîn), Nusaybin, Kızıltepe (Düneysir-Koçhisar), Hasankeyf (Hisn-ı Keyfa) ve Harput'ta inşa ettikleri medrese, darüşşifa, kütüphane gibi kurumlarla bilimin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Artuklu hükümdarları Türk hükümdarlarının genel adetlerine bağlı kalarak ilim adamlarını desteklemiş, çeşitli kurumlar kurup onları vakıf sistemiyle uzun yıllar ayakta tutmayı başarmışlardır. Artuklu medreselerinde İslami ilimler dışında tıp, felsefe, mantık gibi pozitif ilimlerin de okutulduğu bilinse de tıp eğitiminin nasıl verildiği hususunda bilgiler kısıtlıdır. Artukluların yakın ilişkide oldukları Zengî, Eyyûbî

ve Selçuklu Devletli ile paralel bir uygulama yaptıkları düşünülür. Bu devletlerde görev almış Artuklu topraklarında yetişmiş tabiplerin varlığı bunu desteklemektedir. Artuklu döneminde yetişen hekimlerin büyük çoğunluğunun Bağdat, Halep ve Musul gibi şehirlerde yüksek öğrenim aldıkları tarihi kayıtlarda geçmektedir. Mardin, Diyarbakır ve Düneysir gibi beyliğin önemli şehirlerinde tıp ilminin konuşulup tartışıldığı ve toplantıların yapıldığı, bu konuda eserlerin telif edildiği bilinmektedir.

Artuklular Silvan, Harput ve Mardin'de darüşşifa (hastane) inşa etmişlerdir. Mardin'deki darüşşifa bunlardan en önemlisidir. Dönemin ünlü hekimlerinin görev aldığı darüşşifa 19. yüzyılın başına kadar hizmet vermiştir. Artuklu döneminde çok sayıda tabip yetişmiştir. Bu tabipler kendi ülkeleri dışında dönemin ilim merkezleri olan Bağdat, Şam, Halep ve Musul gibi şehirlerde hizmet vermiştir. Bunun yanında Artuklu toprakları dışarıdan gelen tabiplere de ev sahipliği yapmıştır. Dönemin ünlü bilim adamı el-Cezerî Diyarbakır Artuklu Sarayı'nda görev aldığı sürede Artuklu hükümdarı Nasiruddin Mahmud'un isteğiyle kaleme aldığı kitabı "*Kitâb fî Ma'rifeti'l-hiyeli'l-hendesiiyye*"de tıp alanına hizmet eden çeşitli aletler tasarlamıştır. Onun yaptığı bu çizimler dönemin ilmi çalışmalarının düzeyi hakkında belge niteliği taşıyan Artukluların tıp alanına katkılarını gözler önüne sermektedir. Bu çalışmada, Artukluların 1092 yılında kuruluşundan 1409 yılında yıkılışına kadar geçen sürede genel olarak tıp ilmi içerisine giren konular ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Artuklu, Tıp, Tababet, Tabip, Medrese, Darüşşifa.

Giriş

Artuklu ailesinin menşei hakkında iki farklı görüş vardır. Bazı araştırmacılar onların Oğuzların Kayı boyundan olduğunu ileri sürerken, diğer bir görüş ise onların Oğuzların Döğer boyuna mensup oldukları şeklindedir.¹ Son araştırmalar bu ailenin Oğuzların Döğer boyuna mensup olduğu yönündedir.² Beyliğin başı Artuk b. Eksük'tür.³ Bu bey'e ithafen Artuklular olarak anılır. Artuk Bey, Sultan Alp Arslan döneminde onun hizmetinde bulunmuş, Melikşah döneminde Diyarbakır'ın alınmasında görev aldığı sırada çıkan anlaşmazlıklar sonucu Suriye Selçuklu Meliki Tutuş'un hizmetine girmiştir.⁴ Tutuş, Kudüs'ü kendisine iktâ olarak vermiş ve beş yıl bu görevde bulunduktan sonra 1091 senesinde burada vefat etmiştir.⁵ Artuk Bey'in oğullarından Sökmen ve İlgazi babalarının görevini bir müddet devam ettirdikten sonra Fâtımîler tarafından buradan çıkarılmışlardır.⁶ Bu olay sonucu Sökmen Urfa'ya, İlgazi ise Bağdat'a gitmiştir.⁷ Artuklu ailesinin beylik olarak ilk teşkilatlanması Sökmen'in 1092 yılının sonlarında Hısn-ı Keyfa'yı almasıyla olmuştur.⁸ 1106 yılında İlgazi tarafından Artukluların ikinci kolu olan Mardin Artukluları Mardin merkez olmak üzere kurulmuştur.⁹ Artukluların üçüncü kolu olan Harput Artukluları Belek b. Behrâm tarafından 1112 yılında Palu'da kurulmuştur.¹⁰

¹ Ali Sevim, "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten* 26/101 (1962), 121-146.

² İbrahim Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi* (İstanbul, 1934), 8.

³ Tam ismi Artuk b. Eksuk b. İlgazi b. Davut olup Maveraunnehir'deki Şehriman köyünde 1010 yılında doğduğu ve babasının çoban olduğu Abulgani Efendi bildirilmektedir. Babasının mesleği konusunda Abdusselam Efendi Selçuklu Devleti'nin emirlerinden olduğunu rivayet etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: *Hüseyin Haşimi Güneş, Abdusselam Efendi'nin Mardin Tarihi* (İstanbul, 2007), 41., Abdulgani Fahri Bulduk, *Mardin Tarihi*, ed. Burhan Zengin (Batman, 1999), 35.

⁴ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021), 219.

⁵ Abdulgani Fahri Bulduk, *Mardin Tarihi*, ed. Burhan Zengin (Batman, 1999), 35.

⁶ İbn'ül Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*, çev. M.E. Bozarsalan (İstanbul, 1975), 30.

⁷ Bulduk, *Mardin Tarihi*, 31.

⁸ Ali Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten* 26/103 (1962), 512.

⁹ Ali Sevim, "Artukoğlu İlgazi", *Belleten* 26/104 (1962), 661.

¹⁰ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 224.

Artukluların en uzun süre varlığını devam ettiren kolu Mardin Artukluları olmuş ve bu beylik üç yüz yıl hüküm sürmüştür.

Artukluların kurulduğu “Yukarı Mezopotamya” bölgesi, tarihi çağlar içinde Sümer, Asur, Huri, Arami, Hitit, Urartu, İskit, Med, Pers, Makedon, Selevkos, Roma, Sâsâni, Bizans ve Osmanlı gibi büyük medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır.¹¹ Asur dönemi tabletlerinde, Roma ve Bizans döneminde yukarı Mezopotamya bölgesini işaret eden kayıtlar bulunmaktadır.¹² Artuklu merkezlerinden olan Mardin, Roma ve Bizans döneminde Sâsânilerle yapılan savaşlarda el değiştiren savunma amaçlı bir kale görünümündeyken Diyarbakır ise önemli bir kent görünümündedir. İslam tarihçileri tarafından el-Cezîre olarak adlandırılan Yukarı Mezopotamya, 640 yılında İyâz b. Ganm komutasındaki İslam orduları tarafından fethedilmiştir.¹³ Selçuklu ordusunun bölgeye geldiği zamana kadar bu bölgeye Şeybânîler, Hâmdânîler, Mervânîler ve Ukaylîler hâkim olmuştur.

Artuklular kurulmadan önce bölgede Rumlar ve Araplar bulunmaktaydı. Selçuklu akınları ile birlikte Ermeni, Süryani ve Kürtlerin bölgeye geldiği sanılmaktadır. Artuklular bu çok uluslu ve çok dinli bölgede, inançlara saygı duyarak üç asır varlığını devam ettiren bir yönetim kurmayı başarmıştır.¹⁴ Bu yönetimin etkilendiği unsurlar Selçuklu, Zengî, Eyyûbî, Memlük ve Moğollar olmuştur.¹⁵ Bununla birlikte Artuklular eski Türk töre ve anelerine bağlıydılar.¹⁶ Göktürkler, Karahanlılar ve Selçuklular’da görülen eski Türk feodal yapısı Artukluları da etkilemiş ve devlet hanedanının ortak malı sayılıp feodal hiyerarşiye göre yönetilmiştir.¹⁷ İlk başlarda “emir” unvanını kullanan hükümdarlar Eyyûbî ve Memlükler’in etkisiyle “melik” unvanını da kullanmışlardır.¹⁸ Artuklularda hükümdar, orduya kumandanlık eder, azil ve atamaları yapar, bütün gücü bünyesinde barındırırdı.¹⁹ Artuklular’ın siyasi hayatında tam bağımsız oldukları zaman aralığı sınırlıdır. İlk dönemde iç işlerinde serbest olmalarına karşın dış siyasette dönemin Selçuklu Devleti’ne bağlıydılar.²⁰ Siyasi hayatları boyunca Zengî, Eyyûbî, Moğol, Memlük, Karakoyunlu, Timur ve Akkoyunlu devletleriyle mücadele etmişler ya da hâkimiyetlerini tanımışlardır. Eyyûbî hükümdarı el-Melikü’l-Kâmil 1232 yılında Hısn-ı Keyfa Artuklularına, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad 1234 yılında Harput Artuklularına son vermiştir. Mardin Artukluları ise 1409 yılında Karakoyunlu Yusuf tarafından yıkılmıştır.²¹ 1409 yılına gelinceye kadar siyasi etkileşimleri fazla olmasının yanında genellikle

¹¹ Veysi Günel, *Mardin İlindeki Artuklu ve Süryani Tarihsel Mirasının Coğrafi Dağılışı = Geographical Distribution of Artuqy and Syriac Historical Heritage in Mardin Province* (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri: Artuklular, Mardin, 2008), II. cilt/317.

¹² Nejat Göyünç, *16.Yüzyılda Mardin Sancağı* (Ankara, 1991), 2.

¹³ Belâzurî, *Fütûhu’l Büldân*, çev. Mustafa Fayda (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 252.

¹⁴ Aygün Attar, “Artuklular Döneminde Mardin”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* IV/1 (2006), 7-9.

¹⁵ Gerhard Vâth - Çev Mehmet Ersan, “Artuklu Beyliğinin Yönetimi”, *Türk Dünyası İnceleme Dergisi* m (1999), 234.

¹⁶ Osman Turan, *Doğu Anadolu’da Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011), 154.

¹⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 305.

¹⁸ Vâth - Ersan, “Artuklu Beyliğinin Yönetimi”, 235.

¹⁹ “Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı”, *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler* (Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1994), II/723.

²⁰ Yusuf Metin Yardımcı, “Mardin Artuklularında Siyasi İlişkiler” (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin: Mardin Valiliği, 2007), 1/273.

²¹ Clifford Edmund Bosworth, *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri*, çev. Hande Canlı (İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2005), 269.

varlıklarını muhafaza ederek sulh yolunu tercih etmeleri sayesinde ilim ve imar işlerinde ilerleme imkânı bulmuşlardır.²²

Artuklular kendi içinde müstakil beylikler olarak var olmuş ve hâkimiyet sahaları en fazla güneyde Halep, kuzeyde Harput, doğuda Hakkâri, batıda ise Maraş bölgesi olmuştur.²³ Biz çalışmamızda beyliğin hüküm sürdüğü sahada tıp alanında yapmış oldukları faaliyetler üzerinde duracağız.

Bu alanda yapılan temel kaynakların başında Süheyl Ünver'in "*Selçuk Tababeti*" isimli kitabı gelir.²⁴ XI. ve XIV. yüzyıllar arasında Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Ortaçağda Anadolu Türk Devletleri'nin tıp tarihini konu alan eserde birinci bölüm olan Selçuklu tıbbına dair araştırmaları kapsayan kısımda Artuklu dönemi darüşşifaları, tıp çalışmaları ve Dioscorides'in eserinin tekrar Arapçaya çevrilmesi hakkında bilgi verilmiştir. Artukluların Mardin'de kurmuş oldukları darüşşifa hakkında başvuru kaynaklarının başında Süheyl Ünver ve Halil Bayrı'nın birlikte yayınladıkları "*Artuk Oğulları ve Mardin'deki Hastaneleri*" isimli makale gelmektedir.²⁵ Başbakanlık arşiv belgelerine dayanan eser daha sonraki araştırmacılar tarafından yararlanılan yayınların başında gelir. Osman Turan'ın "*Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*" isimli kitabı Artukluların siyasi hayatı dışında ilim ve kültür hayatı hakkında değerli bilgiler sunan temel eserlerden biridir.²⁶ Kadircan Keskinbora'nın yayınlamış olduğu "*Artuklular'da Bilim ve Sağlık*" ve "*Mardin'de Emüniddin Maristanı ve O Dönemdeki Darüşşifalar*" isimli makaleleri konuyu dağınık bir şekilde ele alsa da alandaki önemli boşluğu doldurur.²⁷ Ali Bakkal'ın "*İslam'ın Doğuşundan Artuklular Döneminin Sonuna Kadar Mezopotamya'da Tıp Eğitimi ve Hastaneler*" makalesi Artukluların dönem içindeki tıp alanındaki durumunu tespit etmek için faydalı bir çalışmadır.²⁸

Kaynaklar doğrultusunda çalışmamızda Türklerin İslamiyet öncesi ve sonrası tıp alanında gelişim seyri takip edilmeye çalışılıp, Artukluların etkileşim halinde oldukları devletlerde tıp faaliyetleri hakkında genel bilgiler verilecektir. Artukluları bu alanda üretken olmaya iten durumlar tespit edildikten sonra ortaya konulan faaliyetler üzerinde durulacaktır. Artuklu döneminde kurulan darüşşifalar hakkında bilgi verilip, burada yetişen ve hizmet veren tabipler tanıtılıp tıp alanında tasarlanmış aletlere değinilecektir. Literatürdeki boşluğun tamamlanmasında basamaklardan biri olan çalışmamız Artuklu dönemi sokak hekimlerinin varlığına değinerek, zamanın ünlü mühendislerinden olan el-Cezeri'nin tasarlamış olduğu kan alma teknelerini tıbbi çalışmalara dâhil ederek konu bütünlüğünü bozmadan sadece Artuklu dönemine odaklanarak alana katkı sağlamayı hedeflemektedir.

²² Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 444.

²³ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 219-220.

²⁴ Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1940).

²⁵ Süheyl Ünver - Halil Bayrı, "Artuk Oğulları ve Mardindeki Hastahaneleri", *Türk Tıp Tarihi Arkivi* 5/17 (1940), 27-32.

²⁶ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*.

²⁷ Hıdır Kadircan Keskinbora, "Artuklular'da Bilim ve Sağlık" (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu, Mardin: Mardin Valiliği, 2007), 491-514; Hıdır Kadircan Keskinbora, "Mardin'de Emüniddin Maristanı ve O Dönemdeki Darüşşifalar" (I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2006), 211-220.

²⁸ Ali Bakkal, "İslam'ın Doğuşundan Artuklular Döneminin Sonuna Kadar Mezopotamya'da Tıp Eğitimi ve Hastaneler", ed. İbrahim Özcoşar (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin: Mardin Valiliği, 2007), 427-454.

1. Artuklularda Tıp

Artukluların mensubu olduğu Türk dünyasında Uygurlara kadar bilimsel tıptan bahsetmek mümkün değildir.²⁹ Bu döneme kadar Türklerin eski inançları olan Şamanizm'deki "kam" adı verilen kısmen din adamı olarak adlandırabileceğimiz kişiler tarafından şifalandırma, tedavi gibi ihtiyaçların karşılandığı sanılmaktadır.³⁰ Ayrıca "otacı" ve "atasagun" denilen otlardan ilaç yapan kişilerin varlığı da bilinmektedir.³¹ Uygurlar zamanından günümüze kadar gelen tıp metinlerinden bu dönemde tıbbın dinsel nitelikten çıkıp ayrı bir bilim olarak uygulandığı anlaşılmaktadır.³² Orta Asya'da eski inanç ve ananeyle başlayan Türk tıbbı Hint ve Çin medeniyetleriyle tanışarak daha ileri bir seviyeye taşınmıştır.³³ Türklerin İslamiyet'e girdiği X. yüzyılda Orta Asya'da ilk darüşşifa (hastane) Karahanlılar döneminde Semerkant'ta hakanın evini dâru'l-merzâ (hastane) olarak kullanılmasıyla kurulmuştur.³⁴ Dört eyvanlı plan şemasına sahip olan bu binanın planı daha sonraki Selçuklu darüşşifalarında örnek olmuştur.³⁵ Tıp faaliyetlerde atılım Selçuklu döneminde yaşanmıştır. Selçuklular ele geçirdikleri yerlerde medrese, darüşşifa gibi yapılar inşa etmişler hem de bu alana hizmet eden mevcut binaları onararak kullanmaya devam etmişlerdir. Selçuklular kuruluşundan itibaren İslam tıp ilmine dâhil olmuşlardır.³⁶ İslam tıbbı ise Arap, Acem ve Türk kültürünün 5000 yıllık tıbbi birikimi, Orta Asya'da Türk, Hint ve Çin'den gelen tıbbi ilim ve Grekçeden önce Süryaniceye daha sonrada Arapçaya çevrilen eserler üzerine kurulmuştur.³⁷ 981 yılında Bağdat'ta Büveyhîler tarafından kurulan Adudî Hastanesi Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey tarafından tamir ettirilmiş ve dönemin en büyük tıp merkezi haline gelmiştir.³⁸ Selçuklular zamanında ilim müessesesi olan medreselerin devletin tamamına yayılım göstermesi Alp Arslan döneminde gerçekleşmiştir.³⁹ 1067 yılında Bağdat'ta kurulan Nizâmiye Medresesi'nde tıp eğitimi verilen bir hastanenin varlığından bahsedilmektedir.⁴⁰ Bu dönemde tıp eğitimi medreselerden ziyade darüşşifalarda yapılmaktaydı.⁴¹ Hastaneleri ordu, kervansaray, saray ve halk sağlığı için kurulan genel hastaneler olarak sınıflamak mümkündür.⁴² Öğrencilere eğitim, doktorlar tarafından hastalar ve kadavralar üzerinde uygulamalı olarak halk için kurulan darüşşifalarda verilirdi.⁴³ Öğrenciler bu uygulamalı eğitim sırasında tedavide kullanılacak ilaçların yapımı için de eğitim alıyordu.⁴⁴

²⁹ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2016), 237.

³⁰ Jean Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam (Ankara: BilgeSu, 2020), 117.

³¹ Levent Öztürk, *İslam Dünyasında Hastaneler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 37.

³² Bayat, *Tıp Tarihi*, 246.

³³ Erdal Sargutan, "Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları", *Vakıflar Dergisi* 11 (1976), 313.

³⁴ Bayat, *Tıp Tarihi*, 260.

³⁵ Bayat, *Tıp Tarihi*, 260.

³⁶ Muharrem Kesik, "Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi", *Tarih Dergisi- Turkish Journal of History* 71/1 (2020), 116.

³⁷ Sargutan, "Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları", 313.

³⁸ Arslan Terzioğlu, "Yerli Ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri Ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri", *Yeni Türkiye* 91 (2016), 611.

³⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 328.

⁴⁰ Öztürk, *İslam Dünyasında Hastaneler*, 232.

⁴¹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 331.

⁴² Terzioğlu, "Yerli Ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri Ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri", 608.

⁴³ Hüseyin Kayhan, "Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar", *History Studies* 3 (2011), 156.

⁴⁴ Bahattin Keleş, "Nizamiye Medreselerinde Tıp Eğitimi ve Uygulama Hastaneleri", *Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Haziran 2022), 22.

Selçuklular askeri bir millet olduklarından ordu ile hareket eden seyyar hastaneye dahi sahiptiler.⁴⁵

Artuklu yöneticileri Anadolu'ya gelmeden önce Selçuklu ordusunda üst düzey askerlik görevinde buldukları için sosyal ve siyasal yönden Büyük Selçuklu kültürüne bağlıydılar. Müslüman Oğuzlar yani Türkmenler Anadolu'ya gelmeden önce mummyacılığı ve birçok ottan ilaç yapmayı biliyorlardı.⁴⁶ Mensubu oldukları Türk ve İslam dünyasında tıp ilmi ileri seviyelere ulaşmıştı. Anadolu'ya geldiklerinde yakın ilişkide oldukları Zengî ,Eyyûbî, Anadolu Selçuklu gibi devletlerde de tıbbı büyük önem verildiği görülür.⁴⁷ Şam'da 1154 yılında Selçuklu Atabeyi Nûreddin Zengî'nin yaptırmış olduğu Nûreddin Hastanesi, Adudî Hastanesi'nin yerini almaya başlayan önemli bir tıp merkezi haline gelmiştir. ⁴⁸ Selâhaddîn Eyyûbî'nin Kahire ve İskenderiye'de kurduğu hastanelerde de tıp eğitimine önem verildiği kadar hasta bakımında özenle yapıldığı bilinmektedir.⁴⁹ Anadolu Selçuklu döneminde Anadolu'da günümüze gelen birçok darüşşifanın varlığı bu dönemde tıbbı verilen önemin kanıtı niteliğindedir.⁵⁰

Artuklular Anadolu'ya geldiklerinde ve beyliklerini kurdukları ilk zamanlarda bu yerde tutunmak ve kalıcı olmak için birçok mücadele vermişlerdir. Bu sebeple ilk Artuklu yöneticileri daha çok askeri alanda başarı kazanmışlardı. Musul'da 1127 yılında Zengî Devleti'nin kuruluşuyla Artuklular'ın vassal olma süreci başlamış; bu durum eğitim, ilim ve kültür alanlarına daha fazla zaman ayırma imkânı yaratmıştır.⁵¹ Diyarbakır, Mardin, Silvan, Nusaybin, Kızıltepe, Hasankeyf ve Harput'ta önceki dönemlerden daha üstün bir ilmi ortam oluşturmuşlardır. Bunda Türk kültürünün etkisi olan halka hizmet hususu dışında yöneticilerin ilme olan düşkünlüğü ve ilim adamlarını himaye edici özellikleri gösterilebilir. Artuklu yönetimi altında bulunan bölgenin ayrıca Orta Çağ'ın önemli ilim şehirleri olan Şam, Bağdat, Halep ve Musul'a olan yakınlığı, ticaret yolları üzerinde bulunması gibi sebepler bu bölgenin de aynı ilmi ortama girmesini kolaylaştırmıştır. Anadolu'da yanı başlarında yükselen Anadolu Selçuklu medeniyeti onları ayrıca etkilemiştir.

Artuklu beyliğinin bulunduğu konum; Mısır, Suriye, Anadolu, Irak ve İran yollarının kesişim noktası üzerinde olduğundan ticaret hususunda avantajlı bir durumdaydı.⁵² Bu avantaj, ülkeyi kalkındırırken beylere de halka hizmet konusunda kaynak oluşturmaktaydı. Bu hareketli güzergâh diğer Selçuklu kollarında olduğu gibi salgın ve bulaşıcı hastalıklara maruz kalmayı arttırdığından⁵³ Artuklular da sağlık konusuna önem verilmekteydi. Bu amaçla Necmeddin İlgazi döneminde Mardin'de Anadolu'nun ilk külliyesinin içinde bir darüşşifa inşa edilmiştir. Ayrıca Harput ve Silvan'da da darüşşifalar kurulmuştur. Yine bu dönemde birçok medrese kurulmuş ve dini ilimler yanında tıp, astronomi, felsefe gibi pozitif ilimlerin de okutulduğu

⁴⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 343.

⁴⁶ Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler Mi Geldi?", *Belleten* 24/96 (Ekim 1960), 574.

⁴⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 344.

⁴⁸ Terzioğlu, "Yerli Ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri Ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri", 612.

⁴⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 344.

⁵⁰ Kayseri Gevher Nesine Hastanesi (1204), Sivas I. Keykavus Hastanesi (1217), Divriği Turan Melik Hastanesi (1228), Çankırı Ata Bey Ferruh Hastanesi (1235), Kastamonu Ali Pervane Hastanesi (1272) örnek olarak gösterilebilir.

⁵¹ İlhan Erdem, "Artuklu Uygarlığı ve Türkmenler", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 29/Özel Sayı-1 (2009), 239.

⁵² Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 225.

⁵³ Terzioğlu, "Yerli Ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri Ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri", 607.

bilinmektedir. Artuklular döneminde kurulan Koçhisar'daki medreselerde dahi tıp alanında araştırmalar yapıyordu.⁵⁴ Bu medreselerin bazılarında kütüphanenin olması bunların Selçuklu geleneğinden geldiklerinin bir göstergesidir. Hüsameddin Timurtaş döneminde Mardin'de Ayn Bakıra denilen yerde "Meşhedin Kütüphanesi" adıyla bilinen bir kütüphanenin varlığı da bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir.⁵⁵ Yine Artuklu döneminde yetişen ünlü tabip Fahreddin el-Mardî'nin ölümünden sonra kütüphanesini Hüsamiye medresesine bağışlaması kütüphanelerin varlığına bir delildir. Artuklu hükümdarlarının tıp konusuna önem verdikleri en iyi örneklerden birisi Necmeddin Alpi'dir. Onun döneminde onun isteğiyle Diyarbakır Artuklu Sarayı'nda Dioscorides'in "*Materia Medica (Kitâbü'l Haşâiş)*" isimli eseri Süryaniceden Arapçaya Mihran bin Mansur isimli hekime tekrar tercüme ettirilmiştir.⁵⁶ Artuklu yöneticileri yanlarında birçok hekim ve âlim bulundurur ve onları muhafaza ederlerdi. Mardin ve çevresinde ilmi konuların konuşulduğu ve tartışıldığı toplantılar yapılırdı. İbn Sînâ geleneğini bilen Sühreverdî "*el-Elvâhul-İmâdiyye*" adlı eserini Artuklu hükümdarı Ebubekir bin Kara Aslan'a ithaf etmiştir. Onun, dönemin ünlü hekimlerinden Fahreddin el-Mardî ile yaptığı görüşmeler ve toplantılar bu dönemdeki ilmi hayata örnek verilebilir.⁵⁷ Artuklu yöneticileri Süryani aydınlara da kıymet verirdi. Papaz Ebûl Faraç Artuklular döneminde Dioscorides'in eserini Süryaniceye tercüme etmiştir.⁵⁸

Halk darüşşifalar dışında alternatif olarak hamamlardan da yararlanmaktaydı. Eminateddin Külliyesi'ndeki Maristan Hamamı bu amaçlı kullanılanlardan bir tanesidir. Hamamın suyu yer altından kaynar ve tuzlu geldiği için halk cilt hastalıklarına iyi geldiğini düşünüp senede bir kere bu hamamda yıkanmayı adet haline getirmiştir.⁵⁹ Halkın hastaneler dışında tedavi için sokak hekimlerinden de yararlandığı anlaşılır. Artuklu hükümdarı Melik Mesud'un himayesinde XIII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Cevberî, hükümdarın isteğiyle yazmış olduğu eseri "*el-Muhtâr fi keşfi'l-esrâr ve hetki'l-estâr*" da yaşadığı dönemde görmüş olduğu sokak hekimlerinden bahseder.⁶⁰ Sokak hekimlerinin bitkilerden ilaç ve macun yaptığını, bitkileri kendileri topladıkları için konuya vakıf olduklarını ayrıca iyi birer doğa bilimcisi olup tedavi konusunda başarıya ulaştıklarını işaret eder.⁶¹ Yazar gezip gördüğü yerde toplumda farklı gruplar arasında uygulanan hilelerden, göz boyamalardan örnekler verdiği için Artuklu topraklarında da bu işi yapan sokak hekimlerinin varlığı olasıdır. Artuklular sağlık kurumlarını Selçuklularda olduğu gibi vakıf sistemiyle kurmuş ve yürütmüşlerdir. Tıbbi metot ve müdahalelerde Türk-İslam tıbbına bağlı oldukları anlaşılmaktadır.

⁵⁴ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 240.

⁵⁵ Keskinbora, "Artuklular'da Bilim ve Sağlık", 1/493.

⁵⁶ Süheyl Ünver, "Artuklular Kütüphaneleri Hakkında Yeni Tetkikler" (III. Türk Tarih Kongresi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1948), 9/221.

⁵⁷ Ünver - Bayrı, "Artuk Oğulları ve Mardindeki Hastahaneleri", 28.

⁵⁸ Ayten Dirier Başabaş - Cemil İnan, "Türkiye'de İlk Tıp Fakültesi'ni Mardin'de Artuklular Kurdu", *Journal of Islamicjerusalem Studies* 3/20 (2020), 348.

⁵⁹ Ünver - Bayrı, "Artuk Oğulları ve Mardindeki Hastahaneleri", 30.

⁶⁰ Sadettin Ökten, "Cevberî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

⁶¹ Esin Kâhya, "Artuklular Zamanında Yaşamış Bir Bilim Adamı Cevberi" (XVI. Türk Tarih Kongresi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010), 3/81.

2.Artuklular Dönemi'nde Kurulan Darüşşifalar

Artuklular döneminde Silvan, Harput ve Mardin'de kurulduğundan haberdar olduğumuz üç darüşşifa vardır. Bunların hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Fakat Artukluların çeşitli merkezlerde darüşşifa kurup halk sağlığına ve tıbbaya verdikleri önemi yansıtılmaları açısından kıymetlidir.

Artuklulardan Belek b. Behrâm'ın 1112 yılında Harput'a sahip olmasıyla burada Artuklular'ın Harput kolu kurulmuş ve bu devirden sonra imar faaliyetleri başlamıştır.⁶² Harput'ta darüşşifa ancak 1228 yılında Nurettin Artukşah tarafından kurulmuştur.⁶³ Günümüze ulaşamayan hastanenin taşlarının kale onarımında kullanıldığı, yıkılmadan önce ise Moğol Komutanı Baycu Noyan'ın dahi tedavi edildiği teşekküllü bir hastanenin var olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴

Artuklular'ın bir diğer darüşşifası Silvan'dadır. Bîmaristân el-Fârikî olarak anılan bu darüşşifa Mervânîler döneminde 1026 yılında Nasîru'd-Devle döneminde inşa edilmiş olup Artuklular döneminde de kullanılmaya ve muhafaza edilmeye devam edilmiştir.⁶⁵ Burada tıp alanında çalışan Ebû Saîd Mansûr bin İsa "*Kitâb ul-Bîmâristânât*" (Hastaneler Tarihi) adlı eserini yazmıştır.⁶⁶

Artuklular'ın hakkında en fazla bilgi sahibi olduğumuz ve en önemli darüşşifası Mardin'dedir. Eminateddin Külliyesi olarak bilinen yapı topluluğu içinde kurulan darüşşifa günümüze ulaşmamıştır fakat külliyenin büyük çoğunluğu mevcuttur. Eminateddin Külliyesi Mardin'de 1. Caddenin alt kısmında bulunan Eminateddin Mahallesi'nin güney-batı kısmındadır. Bu yapı topluluğu halk tarafından "maristan" olarak adlandırılmaktadır. Külliye ilk yapıldığında camii, medrese, darüşşifa, hamam ve çeşmeden oluşmaktaydı.⁶⁷ Külliyenin yapımına Artukoğullarından Eminateddin tarafından başlandığı, Necmeddin İlgazi tarafından tamamlandığı ve hükümdarın isteğiyle kardeşine ithafen bu isimle anıldığı bilinmektedir.⁶⁸ Darüşşifanın Necmeddin İlgazi'nin mezarının bulunduğu Cami el-Asfar 'ın karşısında olduğunu söyleyen kaynaklara bakılırsa hastane, hamamın güneyinde yer alıyor olmalıdır.⁶⁹ Fakat günümüzde hastanenin varlığına dair bir kanıt bulunmamaktadır. 11. yüzyılın sonu 12. yüzyılın başlarında kurulduğu düşünülen darüşşifa 19. yüzyıla kadar hizmet vermiştir.⁷⁰ Akıl hastalarının da tedavi edildiği darüşşifada, hamamın suyundan da tedavi amacıyla yararlanıldığı düşünülmektedir.⁷¹

⁶² Coşkun Alptekin, "Artuklular", *Artuklular* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1992).

⁶³ Ertuğrul Danık, *Ortaçağda Harput* (Ankara, 2001), 29.

⁶⁴ Danık, *Ortaçağda Harput*, 29.

⁶⁵ Ahmet Acıduman - Kemal Tuzcu, "Meyyâfârikîn Bîmâristânı Üzerine Bazı Yeni Bilgiler Işığında Bir Değerlendirme", *Bellekten* 80/289 (Aralık 2016), 750.

⁶⁶ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 241.

⁶⁷ Ara Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi* (İstanbul, 1971), 66.

⁶⁸ Ünver - Bayrı, "Artuk Oğulları ve Mardindeki Hastahaneleri", 27.

⁶⁹ Bakkal, "İslam'ın Doğuşundan Artuklular Döneminin Sonuna Kadar Mezopotamya'da Tıp Eğitimi ve Hastaneler", 1/447.

⁷⁰ Ünver - Bayrı, "Artuk Oğulları ve Mardindeki Hastahaneleri", 32.

⁷¹ Keskinbora, "Mardin'de Emüniddin Maristanı ve O Dönemdeki Darüşşifalar", 214,217.

3.Artuklular Döneminde Yetişen veya Hizmet Veren Bazı Hekimler

Artukluların hâkim oldukları topraklarda hekimlik mesleğini icra eden birçok tabip bulunmaktaydı. Kaynaklardan bilgi sahibi olduklarımız şunlardır:

Fahreddin el-Mardîni: Aslında Kudüslü bir aile mensuptur. Fakat Necmeddin İlgazi'nin Kudüs'ü fethinde ailesini Mardin'e davet etmesi üzerine buraya gelip yerleşmiştir. Tam ismi Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdisselâm b. Abdirrahmân el-Ensârî olan tabip, 1118 yılında Mardin'de dünyaya gelmiştir.⁷² Yüksek öğrenimini tamamlamak için Bağdat'a gitmiş, Adüdevle hastanesi baştabibinden ders almış ve İbn Sîna'nın "*el-Kanun fi't-tib*" eserini inceleyerek bu konuda uzman olmuştur.⁷³ Necmettin İlgazi'nin yanında bulunan tabip sefer sırasında dahi onun yanında bulunmuş hatta ona tıp eğitimi vermiştir.⁷⁴ Eyyübîler zamanında Halep'te el-Melikü'z-Zâhir Gazî döneminde saray hekimi olarak görev yapmış ve öğrenci yetiştirmeye devam etmiştir.⁷⁵ Tıp yanında felsefe bilgisi de ileri seviyede olan Fahreddin el-Mardîni tıp, mantık ve felsefe alanlarında öğrenci yetiştirmiştir.⁷⁶ Fahreddin el-Mardîni'ye iki eser nispet edilmektedir. Bu eserlerden biri kendisine gelen eleştirilere cevap niteliği taşıyan bir risale ile İbn Sînâ'nın "*el-Kaşidetü'l-'ayniyye*" sine bir şerhtir.⁷⁷ 1198 yılında Mardin'de vefat eden tabip zengin kütüphanesini Hüsamiye Medresesine vakfetmiştir.⁷⁸

İmadu'd-Din ed-Düneysiri: Tam ismi Ebu Abdullah Muhammed b. Abbas b. Ahmed er-Rib'i ed-Düneysiri olan tabip 1222 yılında Düneysir'de doğmuştur.⁷⁹ İlk olarak dini ve edebi ilimlerde kendini geliştirmiş daha sonra tıp ilmine dâhil olmuştur.⁸⁰ Kahire'de Bîmâristân el-Kebîr'de ve Şam'da Nurettin Zengi'nin hastanesinde hizmette bulunmuştur.⁸¹ Şam'da Medresetü'd-Dünesiriyye isminde bir tıp medresesi açmış ve alanında zamanın otoritesi haline gelmiştir.⁸² *el-Makaletu'l-Murşide Fi Derci'l-Edviyeti'l-Mufrede, Urcezetun Fit'tiryakil'l-faruk* ve *Mukaddimetu'l Marife Li Hipokrat* adlı eczacılığa ve tıba dair eserleri vardır.⁸³ Düneysir'de de hekimlik görevini yapmış 1303 yılında Şam'da vefat etmiştir.⁸⁴

İbn İlalmış: 1178 yılında Düneysir'de doğan İlalmış'ın tam ismi Ebû Hafs Kemâlüddîn Ömer b. el-Hızır b. İlalmış ed-Düneysirî et-Türkî eş-Şâfiî'dir.⁸⁵ Tarihçi ve hadisçi olmasının yanında tıp ilmiyle de uğraşmıştır. İlk tıp eğitimini Ebü'l-Bekâ Sabit b. Ahmed el-Harrânî'den almış daha

⁷² Ali Durusoy, "Fahreddin el-Mardîni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

⁷³ Ahmet Ağrakça, "Mardinli Bazı İlim Adamları" (I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2006), 261.

⁷⁴ Durusoy, "Fahreddin el-Mardîni".

⁷⁵ Abdulhalik Bakır, "Türk-İslam Dünyasının Geç Dönemlerinde Tıp Kültürü ve Çalışmaları", *Selçuklu Medeniyeti Araştırma Dergisi* 3 (2018), 32.

⁷⁶ Bakır, "Türk-İslam Dünyasının Geç Dönemlerinde Tıp Kültürü ve Çalışmaları", 33.

⁷⁷ Durusoy, "Fahreddin el-Mardîni".

⁷⁸ Ağrakça, "Mardinli Bazı İlim Adamları", 262.

⁷⁹ Ahmet Aslan, "Artuklular Zamanında Düneysir (Kızıltepe)'de Arap Edebiyatı Çevresi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (Aralık 2008), 278.

⁸⁰ Ahmet Aslan, "Artuklular Döneminde Mardin'de Edebiyat Çevresi ve Mardinli İki Şair: İbn es-Saffar el-Mardini ve İmadu'd-din Ed-Düneysiri", ed. İbrahim Özcoşar, *Makaleler Mardin IV Önemli Simalar Dini Topluluklar IV* (2007), 19.

⁸¹ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 242.

⁸² Aslan, "Artuklular Zamanında Düneysir (Kızıltepe)'de Arap Edebiyatı Çevresi", 278.

⁸³ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 242.

⁸⁴ Ahmet Aslan, "Artuklu Döneminde Mardinli İki Şair: İbnü's Saffar el-Mardini ve İmadu'd-din ed-Düneysiri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2010), 20.

⁸⁵ Cevat İzgi, "İbn İlalmış", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

sonra Musul'a giderek Ebül'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Bağdâdî'nin "*el-Muhtar fi't-tıbb*" eserini okumuştur.⁸⁶ Bağdat'ta tabip Ebü'l-Hayr el-Mesîhî'den ders almıştır.⁸⁷ *Hilyetü's-seriyyîn min havâssi'd-Düneysiriyyîn* (Târihu Düneysir) adlı eseri Düneysir'e gelen, burada yaşayan altmışa yakın âlimin biyografisini içerir, eserin sekizinci bölümü tabiplere ayrılmıştır.⁸⁸ Eğitimini tamamladıktan sonra Düneysir'de kalmış ve burada talebe yetiştirmiştir.⁸⁹

Ebü'l Fütûh (Feth) İbnü's-Salâh: Bağdat'ta mantık, matematik ve tıp alanında eğitim alan Ebü'l-Fütûh İbnü's-Salâh'ın tam adı Ebü'l-Fütûh Necmüddîn (Kemâlüddîn) Ahmed b. Muhammed b. es-Serî b. es-Salâh'dır.⁹⁰ Hüsâmeddin Timurtaş döneminde Mardin'de bulunmuştur.⁹¹ Fahreddin el-Mardî'nin de ders aldığı âlim Timurtaş ile dostluk kurmuş, muhtemelen emirin hekimliği yapmış, ayrıca emir için bir kütüphane oluşturmuştur.⁹²

Ebü'l-Hasan Alî b. Ahmed b. Alî b. Hubel el-Bağdâdî: 1122 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Ahlatşahlar, Artuklu ve Zengî devletlerinin hizmetinde bulunmuştur.⁹³ Musul'da 1164/65 yılında teorik ve tıp bilgileri içeren kitabı "*Kitâbu'l-Muhtârât fi't-Tıbb*"ı yazmıştır.⁹⁴ Musul'da bulunduğu dönemde İbn İlalmuş'a tıp eğitimi vermiştir.⁹⁵ Bir müddet Mardin'de ikamet eden hekim 1213 yılında Musul'da vefat etmiştir ve Keykavus döneminde Selçuklu Sarayında hekimlik yapan Şemsu'd-dîn Abûl-Abbâs Ahmet isimli bir oğlu vardır.⁹⁶

Abdüllatif el-Bağdâdî: 1162 yılında Bağdat'ta doğan Abdüllatif el-Bağdâdî'nin tam ismi Muvaffakuddîn Abdüllatif b. Yûsuf b. Muhammed el-Bağdâdî'dir.⁹⁷ Teoloji, filoloji, tıp ve simyanın yanında felsefeyle de yakından ilgilenen âlim ilk eğitimini Bağdat'ta almıştır.⁹⁸ Musul, Şam, Kudüs ve Mısır gibi şehirlerde çeşitli âlimlerden dersler aldı. 1206'da Kudüs'te Mescit-i Aksa'da, 1207'de Şam'da Aziziye Medresesi'nde hocalık yaptı.⁹⁹ Mısır'da el-Ezher'de de ders vermiştir.¹⁰⁰ 1220-1229 yılları arasında yaptığı seyahatlerde önce Erzincan, Erzurum, Sivas'a daha sonra Mardin'e uğramış ve bir müddet burada kalmıştır.¹⁰¹ 1231 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁰²

⁸⁶ Cengiz Tomar, "İbn İlalmuş'un 'Hilyetü's-Seriyyîn Min Havvâsi'd-Düneysiriyyîn' Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysir'de İlim Hayatı", ed. İbrahim Özcoşar (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin: Mardin Valiliği, 2007), II/3.

⁸⁷ İzgi, "İbn İlalmuş".

⁸⁸ Tomar, "İbn İlalmuş'un 'Hilyetü's-Seriyyîn Min Havvâsi'd-Düneysiriyyîn' Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysir'de İlim Hayatı", II/7.

⁸⁹ Tomar, "İbn İlalmuş'un 'Hilyetü's-Seriyyîn Min Havvâsi'd-Düneysiriyyîn' Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysir'de İlim Hayatı", II/4.

⁹⁰ Ömer Mahir Alper, "İbnü's-Salâh, Ebü'l-Fütûh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000).

⁹¹ Mubahat Türker Küyel, "Tarih Yöntemi Bilincine Misal olarak Bir Artuklu Hizmetlisi : İbn Uş-Şalah" (VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976), 2/669.

⁹² Alper, "İbnü's-Salâh, Ebü'l-Fütûh".

⁹³ Ahmet Aciduman, "Muhezzebu'd-dîn b. Hubel el-Bağdâdî'nin Kitâbu'l-Muhtârât fi't-Tıbb'ında Yaşlıların Tedbiri Üzerine", *Lokman Hekim Dergisi* 10/1 (2020), 115.

⁹⁴ Aciduman, "Muhezzebu'd-dîn b. Hubel el-Bağdâdî'nin Kitâbu'l-Muhtârât fi't-Tıbb'ında Yaşlıların Tedbiri Üzerine", 116.

⁹⁵ İzgi, "İbn İlalmuş".

⁹⁶ Aciduman, "Muhezzebu'd-dîn b. Hubel el-Bağdâdî'nin Kitâbu'l-Muhtârât fi't-Tıbb'ında Yaşlıların Tedbiri Üzerine", 116.

⁹⁷ Mahmut Kaya, "Abdüllatif el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988).

⁹⁸ Esin Kâhya, "Artuklu Döneminde Bir Bilim Adamı: Abdüllatif Bağdadi" (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin: Mardin Valiliği, 2007), I/458.

⁹⁹ Kaya, "Abdüllatif el-Bağdâdî".

¹⁰⁰ Kâhya, "Artuklu Döneminde Bir Bilim Adamı: Abdüllatif Bağdadi", I/458.

¹⁰¹ Kâhya, "Artuklu Döneminde Bir Bilim Adamı: Abdüllatif Bağdadi", I/459.

¹⁰² Kaya, "Abdüllatif el-Bağdâdî".

İsmâil b. İbrâhim Mardîni: Kureşî'ye göre 1197 veya 1198 yılında Mardin'de doğmuştur.¹⁰³ Tıp ve mantık sahalarında şöhretli bir âlimdir.¹⁰⁴

Ahmed b. Esed Necmuddin: Şam'dan Mardin'e gelen Ahmed b. Esed Necmuddin tıp alanında eğitimi olmasının yanında Artuklu Emiri Melik Mesud'un döneminde vezirlik görevinde bulunmuştur.¹⁰⁵

Ömer bin Durmuş el-Türkî: 1198 yılında dünyaya gelen tabip Düneysirli İl-almış ailesindedir.¹⁰⁶

4. Artuklu Döneminde Yapılan Tıpla İlgili Diğer Çalışmalar

Artuklu döneminde imar ve inşaa işlerindeki ilerleme yerli mimar ve mühendislerin yetişmesine vesile olmuştur. Artuklu ülkesinde bu meslek gruplarına "hesâbî" (mühendis) unvanı verilmiştir.¹⁰⁷ Bu mühendislerden biri Bedüzzamân Ebü'l-İzz İsmâil b. er-Rezzâz el-Cezerî'dir. Diyarbakır Artuklu sarayında Nureddin Mahmud (1167-1185), Kutbettin Sökmen (1185-1201) ve Nasiruddin Mahmud (1201-1223) döneminde çalışmıştır.¹⁰⁸ Artuklu emirlerinin himayesinde 1181 yılından başlamak üzere 25 yıl görev yapan mühendis Nasiruddin Mahmud'un isteğiyle kaleme aldığı ünlü eseri "*Kitâb fî Ma'rifeti'l-ĥiyeli'l-hendesiyye*"yi (*el-Câmi' beyne'l-'ilm ve'l-'ameli'n-nâfi' fî şinâ'ati'l-ĥiyel*)" 1205 yılında tamamlamıştır.¹⁰⁹ 360 sayfadan oluşan eser Artuklu sarayında zamanın bilim dili olan Arapça ile yazılmıştır.¹¹⁰ 6 kategoriden oluşan eserde önsözden hariç 50 adet şekil, 55 adet buluş ve 15 farklı düzenek bulunur.¹¹¹ Kitabın orijinali günümüzde mevcut değildir. Kopyaları dünyanın farklı yerlerinde bulunur.¹¹² Kitabın altı kategorisi kendi içinde bölümlere ayrılmıştır. Üçüncü kategorinin ilk dört bölümünde kan alma teknelerinin çizimleri ve bunların nasıl meydana getirileceği anlatılmaktadır. MÖ 5. yüzyılda Hipokrat'ın kan alma konusuna dair bilgileri vardı, İslam dünyasında da kan alma yöntemleri biliniyordu, fakat el-Cezerî'ye kadar kan alma teknelerine dair bir kayıt bulunmaz.¹¹³ O, denge prensibini uygulayarak kan almaya yönelik çeşitli aletler yapmıştır. Onun kitabının ön sözünde belirttiği "dönemin hükümdarları ve filozofları benimle ilgilendiler. Bu durum inancımın fidelerini meyvalandırdı" sözüyle Artuklu ilim dünyasının teşvik edici ve bilimi gözetir tavrı anlaşılabilir. Günümüze gelen bu olağan üstü eserin oluşturuluş tarzı ve içinde barındırdığı yeni buluşlar ve kapsayıcı bilgilerden dönemin ilmi faaliyetlerinin düzeyi hakkında da fikir sahibi

¹⁰³ İhsan Fazlıoğlu, "Mardîni, İsmâil b. İbrâhim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003).

¹⁰⁴ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 242.

¹⁰⁵ Kamiran Özervarlı, "Artuklular'da İlim ve Ebu'l-İzz el-Cezerî" (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin: Mardin Valiliği, 2007), II/15.

¹⁰⁶ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 242.

¹⁰⁷ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 241.

¹⁰⁸ Özervarlı, "Artuklular'da İlim ve Ebu'l-İzz el-Cezerî", II/21.

¹⁰⁹ Sadettin Ökten, "Cezerî, İsmâil b. Rezzâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

¹¹⁰ Özervarlı, "Artuklular'da İlim ve Ebu'l-İzz el-Cezerî", II/26.

¹¹¹ Bekir Çirak - Abdülkadir Yörük, "Mekatronik Biliminin Öncüsü İsmail el-Cezerî", *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (2015), 191.

¹¹² Eserin bilinen yazmaları: Bodleian, Oxford, Ms. 27-Leiden Üniversitesi Kütüphanesi, No. Or.656.-Leiden Üniversitesi Kütüphanesi, No.Or.117.-Chester Beatty Kütüphanesi, Dublin, Ms.4187.-Bodleian, Oxford, Ms. Fraizer 186.-Bibliothèque National, Paris, Arabe 2477.-Bibliothèque Nationale, Paris, Arabe 5101.-Bibliothèque Nationale, Paris, Suppl. Pers 1145 ve 1145 a.-Topkapı Sarayı, Ayasofya, 3606.- Topkapı Sarayı, Ahmed III.3472.- Topkapı Sarayı, Hazine 414.- Topkapı Sarayı, Ahmet III.3461.-Topkapı Sarayı, Ahmet III, 3350.- Leningrad Kütüphanesi,2539.

¹¹³ Bedi'uz-Zaman Ebu'l-İzz İsmâ'il b.er-Rezzaz el-Cezeri. *el-Cami' Beyne'l-'İlm ve'l-'Amel en-Nafi' fi es-Smaati'l-ĥiyel*. çev. Sevim Tekeli vd. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021).

olunabilir. el-Cezerî'nin kitabının üçüncü bölümünde çizmiş olduğu bu kan alma tekneleri Artuklu tıp çalışmaları alanına dâhildir.

Sonuç

Selçuklu ordusunda görevli Artuk b. Eksük'ün oğullarının kurduğu Artuklu beylikleri Anadolu'nun Türkleşmesine ve Türk kültürünün buraya yerleşmesine büyük katkı sağlamıştır. Mardin, Harput ve Hasankeyf'te kurulan beylikler Selçuklu kültüründen etkilenmiştir. Tıp alanında Tuğrul Bey'in Büveyhîlerden kalma Adudî Hastanesi'ni tamir ettirip kullanmaya devam ettirmesi gibi Artuklular da Mervânîlerden kalma Bîmaristân el-Fârikî'yi kullanmaya devam etmişlerdir. Bunun yanında Anadolu'nun ilk külliyesi olan Eminüddin Külliye'nin içinde "maristan" olarak anılan darüşşifayı yapmak gibi atımlara da gitmişlerdir. Bu darüşşifa; Musul'dan dahi hastaların geldiği dönemin önemli tıp merkezleri arasında yer almıştır. Külliyenin içinde bulunan hamamdan dahi tedavi amaçlı istifade etmişlerdir. Artuklu yöneticileri ilim hayatının gelişmesine ve ilerlemesine büyük katkı sağlamışlardır. Devlet eliyle kurulan medreseler vakıf sistemine bağlanmış ve tıp eğitiminin de verildiği önemli medreseler kurulmuştur. Mardin dönemin önemli ilim merkezlerinden biri haline gelmiştir. Yöneticilerin isteğiyle bu dönemde kütüphaneler oluşturulmuş, tıp alanında eserler meydana getirilip tercüme edilmiştir. Artuklu topraklarında tıp ilminin konuşulup tartışıldığı yüksek seviyede bir ortam oluşturulmuştur. Artuklu yöneticileri yanlarında özel hekimler bulundurmuş savaşta dahi onları yanlarında tutmuştur. Bu dönemde Fahreddin el-Mardîni, İmadu'd-Din ed-Duneyisiri, Ebü'l Fütûh (Feth) İbnü's-Salâh gibi hekimler görev almıştır. Tabiplerin yüksek tahsillerini yapmak için dönemin önemli ilim merkezleri olan Bağdat, Musul, Halep gibi şehirlere gittikleri görülür. Artuklu döneminde sokak hekimleri olarak tabir edilen tıp eğitimi almadan çeşitli uygulamalar ve ilaç yapımını bilen kişilerin varlığı tespit edilmiştir. Döneminin ilerisinde bir mühendis olan el-Cezerî Artuklu yöneticileri tarafından desteklenerek oluşturduğu kitabı "*Kitâb fî Ma'rifeti'l-ħiyeli'l-hendesiyye (el-Câmi 'beyne'l- 'ilm ve'l- 'ameli'n-nâfi ' fî şmâ'ati'l-ħiyel)*" de farklı alanlara hizmet eden otomatik aletlerin çizimini yaparak nasıl çalıştırılacağını anlatmıştır. Eserde tıp alanında kullanılmak üzere tasarlanmış kan alma teknelerine de yer vermiştir. Denge prensibine dayanan bu tıp aletleri Artukluların tıp alanındaki çalışmaların düzeyini gösterir. Artuklular devlet olmadan beylik olarak kalmışlar, fakat tıp ilminde dönemin devletleriyle yarışacak eserler ve ilmi ortam oluşturmayı başarmışlardır.

Kaynakça

- Acıduman, Ahmet. "Muhezzebu'd-dîn b. Hubel el-Bağdâdî'nin Kitâbu'l-Muhtârât fî't-Tıbb'ında Yaşlıların Tedbiri Üzerine". *Lokman Hekim Dergisi* 10/1 (2020), 115-123.
<https://doi.org/10.31020/mutftd.649006>
- Acıduman, Ahmet - Tuzcu, Kemal. "Meyyâfârikîn Bîmârîstânı Üzerine Bazı Yeni Bilgiler Işığında Bir Değerlendirme". *Bellekten* 80/289 (Aralık 2016), 741-756.
<https://doi.org/10.37879/bellekten.2016.741>
- Ağırakça, Ahmet. "Mardinli Bazı İlim Adamları". 257-266. İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2006.
- Alper, Ömer Mahir. "İbnü's-Salâh, Ebü'l-Fütûh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/197-198. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Alptekin, Coşkun. "Artuklular". *Artuklular*. III/415-418. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1992.
- Altun, Ara. *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*. İstanbul, 1971.
- Artuk, İbrahim. *Mardin Artukoğulları Tarihi*. İstanbul, 1934.
- Aslan, Ahmet. "Artuklu Döneminde Mardinli İki Şair: İbnu's Saffar el-Mardini ve İmadu'd-din ed-Düneysiri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2010), 15-36.
- Aslan, Ahmet. "Artuklular Döneminde Mardin'de Edebiyat Çevresi ve Mardinli İki Şair: İbn es-Saffar el-Mardini ve İmadu'd-din Ed-Düneysiri". ed. İbrahim Özcoşar. *Makalelerle Mardin IV Önemli Simalar Dini Topluluklar IV* (2007), 10-28.
- Aslan, Ahmet. "Artuklular Zamanında Düneysir (Kızıltepe)'de Arap Edebiyatı Çevresi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (Aralık 2008), 259-281.
- Attar, Aygün. "Artuklular Döneminde Mardin". *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* IV/1 (2006), 1-29.
- Bakır, Abdulhalik. "Türk-İslam Dünyasının Geç Dönemlerinde Tıp Kültürü ve Çalışmaları". *Selçuklu Medeniyeti Araştırma Dergisi* 3 (2018).
- Bakkal, Ali. "İslam'ın Doğuşundan Artuklular Döneminin Sonuna Kadar Mezopotamya'da Tıp Eğitimi ve Hastaneler". ed. İbrahim Özcoşar. I/427-454. Mardin: Mardin Valiliği, 2007.
- Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 3.Baskı., 2016.
- Belâzurî. *Fütûhu'l Büldân*. çev. Mustafa Fayda. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Bosworth, Clifford Edmund. *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri*. çev. Hande Canlı. İstanbul: Kaktüs Yayınları, 1.baskı., 2005.
- Bulduk, Abdulgani Fahri. *Mardin Tarihi*. ed. Burhan Zengin. Batman, 1999.
- Çirak, Bekir - Yörük, Abdülkadir. "Mekatronik Biliminin Öncüsü İsmail el-Cezeri". *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (2015), 175-194.
- Danık, Ertuğrul. *Ortaçağda Harput*. Ankara, 2001.
- Dirier Başabaş, Ayten - İnan, Cemil. "Türkiye'de İlk Tıp Fakültesi'ni Mardin'de Artuklular Kurdu". *Journal of Islamicjerusalem Studies* 3/20 (2020), 337-351.
- Durusoy, Ali. "Fahreddin el-Mardîni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/86-87. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Erdem, İlhan. "Artuklu Uygarlığı ve Türkmenler". *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 29/Özel Sayı-1 (2009), 236-242.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Mardîni, İsmâil b. İbrâhim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/53. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Göyünç, Nejat. *16.Yüzyılda Mardin Sancağı*. Ankara, 1991.
- Günel, Veysi. *Mardin İlindeki Artuklu ve Süryani Tarihsel Mirasının Coğrafi Dağılışı = Geographical Distriburion of Artuqy and Syriac Historical Heritage in Mardin Province*. II.cilt/315-336. Mardin, 2008.

- Güneş, Hüseyin Haşimi. *Abdüselam Efendi'nin Mardin Tarihi*. İstanbul, 2007.
- İbn'ül Ezrak. *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*. çev. M.E. Bozarsalan. İstanbul, 1975.
- İzgi, Cevat. "İbn İlalmiş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/90-91. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kâhya, Esin. "Artuklu Döneminde Bir Bilim Adamı: Abdülatif Bağdadi". I/457-466. Mardin: Mardin Valiliği, 2007.
- Kâhya, Esin. "Artuklular Zamanında Yaşamış Bir Bilim Adamı Cevberi". 3/75-82. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010.
- Kaya, Mahmut. "Abdülatif el-Bağdâdi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/254-255. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kayhan, Hüseyin. "Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar". *History Studies* 3 (2011), 156-163.
- Keleş, Bahattin. "Nizamiye Medreselerinde Tıp Eğitimi ve Uygulama Hastaneleri". *Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Haziran 2022), 16-26.
- Kesik, Muharrem. "Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi". *Tarih Dergisi- Turkish Journal of History* 71/1 (2020), 115-144. <https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.008>
- Keskinbora, Hıdır Kadircan. "Artuklular'da Bilim ve Sağlık". 1/491-514. Mardin: Mardin Valiliği, 2007.
- Keskinbora, Hıdır Kadircan. "Mardin'de Emüniddin Maristanı ve O Dönemdeki Darüşşifalar". 211-220. İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2006.
- Küyel, Mubahat Türker. "Tarih Yöntemi Bilincine Misal olarak Bir Artuklu Hizmetlisi : İbn Uş-Şalah". 2/665-678. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976.
- Merçil, Erdoğan. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 15.basım., 2021.
- Ökten, Sadettin. "Cevberî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/442-443. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ökten, Sadettin. "Cezerî, İsmâil b. Rezzâz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/505-506. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özervarlı, Kamiran. "Artuklular'da İlim ve Ebu'l-İzz el-Cezerî". II/11-32. Mardin: Mardin Valiliği, 2007.
- Öztürk, Levent. *İslam Dünyasında Hastaneler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 1.Baskı., 2018.
- Roux, Jean Paul. *Eski Türk Mitolojisi*. çev. Musa Yaşar Sağlam. Ankara: BilgeSu, 3.Baskı., 2020.
- Sargutan, Erdal. "Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları". *Vakıflar Dergisi* 11 (1976), 313-322.
- Sevim, Ali. "Artukluların soyu ve Artuk Bey'in siyasi faaliyetleri". *Bellekten* 26/101 (1962), 121-146.
- Sevim, Ali. "Artukoğlu İlgazi". *Bellekten* 26/104 (1962), 649-692.
- Sevim, Ali. "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri". *Bellekten* 26/103 (1962), 501-520.
- Sümer, Faruk. "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler Mi Geldi?" *Bellekten* 24/96 (Ekim 1960), 567-594.
- Bedi'uz-Zaman Ebu'l-İzz İsmâ'il b. er-Rezzaz el-Cezeri. el-Cami' Beyne'l-İlm ve'l-Amel en-Nafi' fi es-Sinaati'l-Hiyel*. çev. Sevim Tekeli vd. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2.baskı., 2021.
- Terzioğlu, Arslan. "Yerli Ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri Ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri". *Yeni Türkiye* 91 (2016), 607-624.
- Tomar, Cengiz. "İbn İlalmiş'in 'Hilyetü's-Seriyyîn Min Havvâsi'd-Düneysiriyyîn' Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysir'de İlim Hayatı". ed. İbrahim Özcoşar. II/1-8. Mardin: Mardin Valiliği, 2007.
- Turan, Osman. *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 9.baskı., 2011.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 23. Basım, 2020.

- Ünver, Süheyl. "Artıklılar Kütüphaneleri Hakkında Yeni Tetkikler". 9/221-226. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1948.
- Ünver, Süheyl. *Selçuk Tababeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1940.
- Ünver, Süheyl - Bayrı, Halil. "Artuk Oğulları ve Mardindeki Hastahaneleri". *Türk Tıp Tarihi Arkivi* 5/17 (1940), 27-32.
- Vâth, Gerhard - Ersan, Çev Mehmet. "Artuklu Beyliğinin Yönetimi". *Türk Dünyası İnceleme Dergisi* m (1999), 233-260.
- Yardımcı, Yusuf Metin. "Mardin Artukluluğunda Siyasi İlişkiler". 1/269-284. Mardin: Mardin Valiliği, 2007.
- "Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı". *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*. II/723. Ankara, 1994.